

SZÁSZ ISTVÁN TAS

Felelős értelmiség

*Szemelvények a kolozsvári Hitel szellemi körének történetéből (történelméből)
– egy régi levél ürügyén*

Már az első sor leírásánál feljajdulok. Hová jutottunk. Vannak szavainkat besározók, s vannak saját szavaikat besározók is. Így aztán egyre több közös szavunk válik használhatatlanná. Hiszen amiképpen már nem zárhatom leveleimet „meleg” szeretettel, azonképpen a tervezett címből is ki kell maradnia annak, hogy élet és irodalom.

Voltak őszintébb idők is? Igen, olyanok, amikor a felelős irodalmár s a felelős tudós összeállt a nemzet megmentésének terhét felemelni. Sokak szerint magyar szokás, szinte hungarikum az íróember belekeveredése a történelemcsinálásba, a politikába. Ennek is vannak mai tapasztalatai. Ilyenek is meg olyanok is. Amiről azonban most írni szeretnék, azok olyan események, amelyek ma is továbbgondolkodásra sarkallnak, s melyek ma is ismétlődő vádakat cáfolnak. Olyanok, amelyekről errefelé kevesen tudnak, mert már arrafelé is gondoskodtak arról, hogy feledésbe merüljenek. Gondoskodtak, mégpedig éppen olyan módszerekkel, mint amelyeket ma is napról napra alkalmaznak azok, akik akkor voltak feljövőben. Ezeket a módszereket ma már tudományos alapossággal és tantárgyként oktatják, éppen csak nem minősítik. Aki akarja használja, aki nem az ítélje el. A tantárgy neve: mikropolitika. Az elhallgatás, a sikerek kisajátításának különféle módozatai is ide tartoznak. És kiderül, hogy a másokat beszennyezni szánt szavak besározása akkor sem volt ismeretlen. Használták, alkalmazták gátlástalanul akkor is, használják ma is. Mit számít az, hogy egy szó, egy zászló, esetleg egy madár kerül terítékre. Hogy netán magyar, hogy talán még szent hagyomány is? Oda se neki. Sőt éppen ezért!

A történet tehát, melynek részletei az alábbiakban felbukkannak, egyben tanulságos is.

* * *

A Trianon utáni Erdély fiatal magyar értelmiségének második „kisgenerációja” – az első kik már ismerték az új gazda nyelvét, és felismerték, átlátták és természetesen éltek a balkanizálódás hihetetlennek tűnő mindennapjait – 1935-ben hozta létre a *Hitel* című, leginkább nemzetpolitikai szemlének nevezhető folyóiratot. A folyóirat körül hamarosan kialakult egy aktív és nagyon értékes szellemi kör, melynek nemzetpolitikával és ahhoz tartozó tudományokkal foglalkozó tagjai a *Hitel* folyóiratban, írói-költői (akik egyébként többségben voltak) elsősorban a *Helikomban* és a *Pásztortűzben* közölték írásaikat, melyek mondandójukban jórészt szintén a nemzeti megmaradás, a kisebbségi lét kérdéseit faggatták.

Szülőházam a kolozsvári Vulcan utca 11. szám (ma 13.) alatti – anyám által tervezett – neogótikus villa lett a *Hitel* otthona. Itt szinte naponta találkoztak munkabeszélgetéseken, kisebb csoportokban hetente többször is, és nagyobb, időszakos – jelentős létszámú –, vacsorával összekötött munkaüléseken évente 8–10 alkalommal. Ezek voltak a nevezetes *Hitel-vacsorák*.

A részletek most nem tartoznak ide, azokat bőven kifejtettem a Kriterion kiadásában tavaly megjelent: *Beszédes hallgatás* című könyvemben, melyről nagy öröm volt számomra a ma élő *Hitel* augusztusi számának oldalain olvasni.

[*Műhely*]

Ez a rendkívül értékes embereket, az akkori erdélyi alkotó értelmiség mondhatni színe javát összefogó társaság – Szekfű Gyula tanácsára – a *Magyar Szemlét* tekintette modellnek, illetve Németh László gondolatait értékelte nagyra, mindenek előtt pedig Széchenyi példája lebegett előttük. Kéki Béla erre így emlékezik: „Szekfű Gyula egy folyóirat megindítását sürgette [...] Példaképpül a Magyar Szemlét ajánlotta.”¹ Boldizsár Iván *Erdély második Trianonja* című írásában, a legfiatalabbakról szóló fejezetben következőket írja a *Napkeletnek*: „Az eddigi ellentétekhez még egy járult: a nemzedékellentét. [...] már majdnem férfivá serdült az a korosztály, amely a háború kitörésekor még apró gyermek volt [...] önkéntelenül is úgy látják a helyzetet, ahogyan van. [...] Megmozdulásuk, a *Hitel* című folyóirat hallatlanul rokonszenves a maga tisztaságában, tárgyilagosságában, frázismentességében. Útjuk a Széchenyi-mutatta magyarság, szellemi irányítójuk Szekfű Gyula és Németh.”²

Első perctől kötelességüknek érezték a nemzet szolgálatát, s ezen belül természetesen az erdélyi magyarság megmaradását, túlélését az akkor még létező és elképzelhető megoldásokig, de mindenkor az együttélő nemzetiségek megbékélése jegyében. A cél össznemzeti volt, és a társadalmi békét, az osztályok közötti szakadékok eltüntetését is célozta. Jellemző módon éppen ez utóbbi szolgáltatott legelőször támadási felületet, a magyar kisebbségi érdeket a politikai érdek mögé soroló, a baloldal minden általuk akkor „haladónak” minősített megmozdulásban szükségesnek vélt hegemóniáját óhajtók számára. Ez a szemlélet nem csupán az események zajlása idején volt érvényes, hanem azok utóéletét is ennek megfelelően „ápolgatták”.

Már az első számban megjelenik Albrecht Dezső fontos tanulmánya: *Az építő Erdély*. Ebben figyelmeztet Ortega y Gasset Németh Lászlón átszűrte gondolatával arra, hogy a nemzet életében a múltat determináló erejénél nagyobb szerepe van a nemzet jövőjét elgondoló és irányító szellemnek, majd így ír: „Erdélyben nincs vezető osztály, amely mély szociális felelősségérzettel, nagy hivatástudatával vehetné át a nemzet vezetését, [...] távol és csendben az egyedül álló magyarok kezdik lerakni az új élet alapjait. Őket kell összefogni, és megteremteni belőlük az új nemességet, melynek feladata, hogy kialakítsa és irányítsa az új magyar közszellemet, és szolgálja a nemzetet.”³

Ami a balról érkező támadásokat illeti, főleg Balogh Edgár e téren tapasztalt tevékenységét kell megemlítenünk. Záhony Évának a *Hitelről* szóló tanulmányából egy fontos bekezdését idézek: „Balogh Edgár az Új magyar rendiség szószólói Erdélyben (*Korunk*, 1936/4), és a „Szervezett nemzettársadalom kétféle nézetben” (*Korunk*, 1936/9) című nagy terjedelmű írásaiban a *Hitel* eszméit teljesen kifogatva eredeti értelmükből, támadta a folyóiratot, mely „nagyigényű nemzetpolitikai és magyarságtudományi szemle lett, [...] Németh Lászlón túladván nyíltan magyar Führer-ideológia után kiált”. A *Hitel* és programja a kialakuló demokratikus szellemi arcvonal ellentáboraként azonos a „díszmagyarba bújtatott hitlerizmus próbálkozásaival”. Balogh Edgár ízekre szedte Albrecht Dezső bevezető tanulmányát; különösen az új nemesség mint vezető réteg gondolatát támadva, azt reakciós-rendi felfogásként értelmezte. Végül ex cathedra kijelentette: „A *Hitel* elszakítja magát a kisebbségi magyar eszmélkedés hagyományaitól, el a kisebbségi valóságtól és tanulságoktól, s a régi magyar uralmi gondolkodás kitaposott menetébe sikklik vissza.” Balogh Edgár fent idézett kritikája annyira irreális és elfogult, hogy sem magyarázni, sem bármit hozzáfűzni nem érdemes, állításait maga a *Hitel* cáfolta sajátos szellemiségével. Valószínű, hogy az azóta eltelt több mint ötven év és az átélt történelmi események után ma már Balogh Edgár sem vállalná ezeket a gondolatokat.”⁴ Albrecht tehát hiába toborozta volna új nemességének tagjait valamennyi társadalmi osztályból s csak a tehetség alapján és a nemzet szolgálatának szellemében, a *Hitel* rendinek minősítettet, sőt magyar Führer ideológiát

sejtettek mögötte. Először jött a korporatív jelző meg a wotáni, hogy legvégül felbukkanjon a tulajdonképpen kimondani óhajtott örökös átokszó, a fasiszta is.

Nos Balogh Edgárt a Záhony Éva által említett történelmi események nem befolyásolták, legalábbis legutolsó erről szóló írásai ezt mutatják. Ha ennek magyarázatával mégis kísérleteznénk, az feltételezésekre kényszerít, de minél több forrást olvasunk el, és mentől jobban átgondoljuk e kirohanás több évtizedes utóéletét, annál inkább szaporodnak a feltevések. Az ok tehát valószínűleg nagyon összetett.

Megjegyezni kívánom, hogy bár a minősítés Balogh Edgártól származott, ezt szívesen idézte a *Korunk* főszerkesztője, Gaál Gábor is.

Nem sokkal utóbb a *Hitel* szellemi körének életében fontos fejezet kezdődött el. Tamási Áron a *Brassói Lapok*ban 1935-ben megjelentette „Cselekvő erdélyi ifjúság” című cikksorozatát. Ezt követően a *Hitel* körében talált társakra, hogy elkezdjék egy erdélyi diéta megszervezését (a diéta szót utóbb szintén érte baloldali támadás). Tamási ezekben az időkben magához ragadta a kezdeményezést, sőt a *Hitel* szellemi körének vezetését is. Így gyakorlati kivitelezésben az egész ügyet jórészt a hitelesek vállalták. A találkozóra 1937-ben került sor Marosvásárhelyen, emléke ezért maradt fenn Vásárhelyi Találkozó néven. A szervezéstől és ezzel járó sok aprómunkától (Asztalos Sándor) a kongresszus elnökségén (Tamási Áron) és felvezető beszédén (Albrecht Dezső) át, el addig, hogy a *Hitel* jelentette meg egyedül a találkozó teljes anyagát, egész számot áldozván erre. Később azonban a Vásárhelyi Találkozó az erdélyi magyar baloldal egyik lényeges hivatkozási alapja lett, ezért fontossá vált számukra, hogy eltakarítsák az emlékezetből a *Hitelet*, annak minden e téren szerzett érdemével együtt. Nincs kizárva tehát, hogy a *Hitel* elhallgatásának több oka között ez lehetett az egyik legfontosabb. A témát eddig csak balról dolgozták fel, s így a történet tárgyilagos megkutatása még emberére vár. Minden esetre óvatosan kell forgatni Csatári Dániel és Turzai Mária erről szóló könyveit.

Ha már Csatáriról szó esett, emeljünk be tőle is egy a találkozó „szabadalmi” vitájára vonatkozó idézetet: „A demokratikus ifjúsági áramlatok összefogásának gondolatát 1935 őszén először a forradalmi munkásmozgalomhoz tartozó fiatalok vetették fel.”⁵ Néhány oldallal odébb ezt írja: „Így kap ösztönzést a sarlósok egykori vezetője Balogh Edgár arra, hogy a romániai magyar baloldal részéről [...] felvesse a baloldal eddigi kirekesztettjei, a következetes humanisták, a székely demokraták, egyszóval az összes haladó magyar erő találkozásának lehetőségét egy demokratikus front keretében.” És odébb folytatja: „Balogh Edgár kezdeményezésére a csendet Tamási Áron megszólalása töri meg. »Cselekvő Erdélyi Ifjúság« címmel seregszemlét tart.”⁶ Vagyis szerinte Tamásit Balogh Edgár mozgósította cselekvésre, hogy aztán a „fasiszta” *Hitel* által valósítsa meg azt?

Ha pedig ismét szóba jött a mindent tönkretenni képes fasiszta szó, nézzük csak meg Balogh Edgár *Mikó Imre korjelzése* című írását. A Gál Gábor által is idézett Balogh Edgár-i ítélet új megvilágítást kap, ha elolvassuk, hogy mit ír Balogh Edgár ebben az írásában a Vásárhelyi Találkozóval kapcsolatban: „A Magyar Kisebbség (Jakabffy Elemér magyar párti képviselő liberális szellemű s a fasizmussal szembehelyezkedő folyóirata – a szerző megjegyzése) körül tömörülő fiatal politikuskárda nélkül nehezen válhatott volna valóra Mikó Imre »második« nemzedékének emlékezetes önmegvalósítása, az 1937-es Vásárhelyi Találkozó. Az Erdélyi Fiatalok harmadikutas fellépésével egyidejűleg jobb- és baloldali végletek sarkultak ugyanebben a nemzedékben, a népfronti kezdeményezésre Tamási Áron segítségével Marosvásárhelyen egybegyűlt ifjúsági parlament azonban megtalálta a demokratikus nemzetiségi összefogás útját a fasizmussal szembeszálló román haladó erők oldalán. Ha a jobboldal intrikája, a népeket és országokat összeroppantó hitlerista előretörés

[*Műhely*]

és a második világháború minden megpróbáltató kalandorsága háttérbe szorította s szétkergette is a Vásárhelyi Találkozó összetevőit, az egyszer már kialakult kapcsolatok nem veszték kárba, s a bécsi diktátum folytán Észak-Erdélyre is kiterjeszkedő Horthy-rendszer fasiszta csatlóspolitikájával szemben fokról fokra újra érvényre jutottak a népfronti hazafias erők.”⁷

Érdeemes elgondolkodni e ravaszul megfogalmazott szövegen. Mindenekelőtt tudni kell, hogy 1978-ban jelent meg, a Ceaușescu-diktatúra „fényes évtizedeinek” idején. Azonban olvasása közben gondolni kell a Vásárhelyi Találkozónak azokban az időkben jelentőségén felüli értékelésére is. Természetesen benne van a faszizmus visszatérő motívuma. Amire még felfigyelhetünk, hogy a Horthy-faszizmust említi, de a román faszizmusról nem esik szó. Romániában ekkor már nem szívesen beszéltek erről. Annál szívesebben kötötték össze e veszedelmes szót Horthy nevével. Túl van értékelve a szövegben a faszizmussal szembenálló román haladó erőkhöz való csatlakozás motívuma is.

Meglepő, hogy Balogh Edgár a maguk szerepét nem említi, annál inkább egy kitűnő, de mégis kevésbé jelentős lap, a *Magyar Kisebbség* kap főszerepet nála. Ennél is furcsább, hogy nem említi az Erdélyi Fiataloknak a találkozóról való távolmaradását. Bár a későbbi *Hitel*-munkatárs, Mikó Imre például – a távolmaradást illetően – objektív okokra is hivatkozhatott, hiszen akkor éppen katonai idejét töltötte.

Ami minket leginkább érdekel az az, hogy Tamási Áron szerepét kiemeli e faszizmussal szembeni népfrontos összefogásban, ami viszont elválaszthatatlan a *Hitel*től. Íme a hasadék a két történet között. Az egykori kirohanás tárgytalanná válik(?), bár szerzője szövegesen nem követi meg az áldozatot. A Tamási szerepének elismerése egyben a *Hitel* szerepét is elismeri a sokat emlegetett találkozó előkészítésében, sőt a *Hitel*hez utóbb csatlakozott Mikó Imre méltatásának vállalása egymagában is rehabilitálná a *Hitel*t, de mindez csak a vájt fültek előtt világos. A kívülálló számára a *Hitel* homályban marad. Lesz azonban a történet még cifrább is, ha Balogh egész kései ítéleteit is megismerjük. Persze a szocializmus építésének éveit megért generációk számára nem annyira különös ez a folyton változó, mindég a pillanatnyi szükség szerint formálható véleményalkotás.

De ha már emlegettük Balogh Edgár későbbi véleményét, szólaljon meg ismét a történetek e sokat emlegetett koronatanúja. *Szolgálatban* című – jól ismert – önéletrajzi írásában 1978-ban így vall: „...Keserűen éreztem, hogy az Ady Társaság demokratikus frontja helyett – s bizonyos visszacsapásul is kezdeményezésükre – a kolozsvári *Hitel* hasábjain új rendi szemlélet formájában feltűnt a német és olasz parancsuralmi előretörés vonzása. Albrecht Dezsőt, a „nemzet helyett gondolkozó osztály” elitelméletének felállítóját már Brünnből ismertem: ott ült ő is 1927-ben a titkosok közt, akik egy Kazinczy-megemlékezés alkalmából felelősségre vontak radikális törekvéseink miatt... A népi mozgalmakkal szembeállított magyar úri hivatalosság keze most már Erdélyig ért, s a maga javára akarta fordítani az általános tespedésből kikászálódni óhajtó, új cselekvésre lendült szenvedélyeket. Nem mondom válaszom erős volt [...] Csak arra vigyáztam, hogy a nép alkotóképességét tagadó s a társadalmat tekintélyelv szerint felülről szervezni kívánó irányzatot ne azonosítsam a *Hitel* köré csoportosult fiatalokkal, leszögezve: [...] semmiképpen sem reakciósok még azok, akik itt – a reakciós zászlóbontás árnyékában – népegészségügyről, kisebbségi jogvédelemről, magyar képzőművészetről értekeznek, vagy verseket írnak. A reakciós ideológiai tervekről a munkatársak többsége aligha tudott. Ha szót emelünk az ellen a kísérlet ellen, amely egy új magyar rendiség osztálygőgjét s parancsuralmi vágyfantáziáját akarja az erdélyi magyar szellemi életbe becsempészni, tesszük ezt abban a hiszemben, hogy az erdélyi magyar ifjúság hagyományos népi szelleme ellen elkövetett neofeudális kultúrmerénylet a *Hitel* fiatal munkatársai és olvasói között is ellenállásra talál.”⁸

Balogh Edgár e sorokban ismét egykori önmagát idézi, egy az előbb vizsgált Mikóról írt tanulmánnyal azonos évben kiadott könyvében!

Ezzel most zárjuk le a Vásárhelyi Találkozóról szóló eszmefuttatást, melyet e dolgozatban csupán azért emeltem be, hogy a *Hitel* egyik – a maga módján történelmi jelentőségű – fegyvertényére felhívjam a figyelmet, s felkeltsem egyben az érdeklődést az ezt tagadók szegényes és egyéb célokat szolgáló érvelésére.

Nem kellett sokat várni, s máris elérkezett 1940, és az erdélyi magyarság várva várt napja. A Bécsi Döntést követően, még a honvédség bevonulása előtt, a *Hitel* munkatársai azok, akik összeülnek, és elkészítik azt a beadványt, melyet Teleki Pálhoz juttatnak el. Ebben Erdélynek különleges státust kérnek, és lefektetik az észak-erdélyi román kisebbség (millióس tömegről van szó) további sorsát megkönnyítő kisebbségpolitika alaptételeit, például azt hogy a román nyelv oktatása legyen kötelező minden magyar iskolában is, és a román többségű területeken legyen kötelező a hivatalnokok nyelvismerete. Nem véletlen, hogy erről a tényről nem sokat tud a magyar s főleg a román közvélemény, s arról sem, hogy ennek a román kisebbséggel kapcsolatos egyes tételei a zavaros évek ellenére sok tekintetben meg is valósultak. E téren éppen a román propaganda hirdeti az ellenkezőjét, s egyes kiadványokban nem riad vissza a legvadabb hamisításoktól sem, el egészen a durván montírozott fotókig. Az immáron európai Romániából a Ceaușescu idejében „elkövetett” gátlástalanul tudatmérgező csalások cáfolásáról még nem hallottunk.

Vallasek Júlia erről így ír „a *Hitel* köre rögtön a bécsi döntés bejelentése után megpróbálkozott a lap hasábjain korábban körvonalazott eszmék valóságba ültetésével. Még a honvédség bevonulása előtt egy szűkebb körű *Hitel*-összejövetelen Teleki Ádám, Tamási Áron, Vita Sándor, Venczel József és Albrecht Dezső Észak-Erdélyre vonatkozó elképzeléseiket egy memorandumba vázolták, melyet 1940. szeptember 9-én át is adtak Teleki Pál miniszterelnöknek. A memorandum szerzői a teljes erdélyi magyar értelmiség nevében szólaltak meg, s az erdélyi magyar társadalom sajátos szerveződési formáinak, hagyományának megőrzését követelik.”⁹

A háborús évek ellenére egészen hihetetlen magyar eredmények születtek (ne feledjük a magyar négy évről van szó, vagyis nem többről, mint egy mai parlamenti ciklus), mint például a székely körvasút, mely akkor a vasútépítés világcsúcának számított, s külföldi szakemberek jöttek tanulmányozni, mert nem akarták elhinni megvalósulását. De említhetjük az Észak-Erdély helységeit mai napig díszítő és szolgáló középületek sorát, a magyar hegyvidász, határőr katonaság újraszervezését és infrastruktúrával való ellátását stb. Az erdélyi magyarság fellélegzett. Sajnos azonban csalódások is érték őket az anyaországból érkezők számukra idegen szelleme és nem egyszer fölényeskedő magatartása miatt. Egy évszázados hagyomány szerint is patriarchális, ráadásul a kisebbségi sorsban egymásba kapaszkodott, a társadalmi osztályok közötti kisebb távolságokhoz szokott közösség szembeesült a címkórság és az osztálykülönbségek sok bajt és feszültséget okozó vagy elősegítő és részben olykor magyarázó hatásaival. Ennél is nagyobb megrázkodtatás volt az ott először végrehajtott deportálások feldolgozása. A *Hitel* szellemi köre is átélte ezeket a megkönnyebbülés első örömet beárnyékoló történéseket. Így aztán nem meglepő az, amit a háború utolsó hónapjaiban tettek.

Igen fontos és sokmindenre rávilágító kísérlet volt a negyvenek memoranduma. Ezt a memorandumot, melyet szintén e szellemi kör vezetése alatt dolgoztak ki, azért juttatták el a kormányzóhoz, hogy az haladéktalanul ugorjon ki a nyilvánvalóan vesztes há-

[*Műhely*]

borúból, ellenkező esetben Erdély külön utakra lép. A szöveg kidolgozása mellett az aláíró negyven vezető magyar értelmiségi között is számos olyan fedezhető fel, aki a *Hitel* köreihez tartozott.

Bokor Péter *Végjáték a Duna mentén* című könyvében Vita Sándor emlékiratát idézi: „Felvetődött az a gondolat, hogy egy memorandummal kell Horthyhoz fordulni, amelyet aláírnának a Horthy előtt is tekintéllyel bíró társadalmi vezetők. Ennek a memorandumnak a megszerkesztésére Mikó Imre, Szabédi László és Nagy István kaptak megbízást. S részt vett ebben Tamási Áron is. A szerkesztés az Erdélyi Kör Fő tér 5. szám alatti helyiségében folyt (a felszaporodott létszámú *Hitel* akkori gyülekezőhelye – a szerző megjegyzése). [...] Több mint negyvenen írták alá.”¹⁰ Itt most az idézetből csak a *Hitel*hez kötődő személyeket sorolom fel Vita Sándor listájáról: Tavasz Sándor, Józán Miklós, Nagy Géza, Tamási Áron, Szabédi László, Kiss Jenő, Venczel József, Szász István, Mikó Imre. Teleki Béla Budapesten volt, tehát akkor nem írhatta alá, de távollétében e tanács elnökének őt választották meg. A memorandumot a kormányzónál bármikor kihallgatást kapó Teleki Géza (Teleki Pál fia) egyetemi tanár vitte Budapestre. Ez a pillanat volt az Erdélyi Magyar Tanács megalakulásának pillanata. Erről Vita Sándor és Teleki Béla Lipcsey Ildikó történészhez írott levelei győztek meg, melyekben ezt tényként említik.¹¹

Az az öt jobboldali erdélyi magyar értelmiségi, aki leült tárgyalni a baloldali ötökkel, szintén a *Hitel* köréből került ki. Az eset, minthogy „kétszereplős”, felbukkan Balogh Edgár emlékirataiban is.

Balogh Edgár most tovább idézett önéletrajzi könyvében, annak vége felé, ezt találjuk: „A Teleki-csoport (gróf Teleki Béla a nagytekintélyű Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület – vagyis az EMGE – és az Erdélyi Párt elnöke volt a magyar négy év alatt – a szerző megjegyzése) azonban elhatározta, hogy nem hagyja el Erdélyt, bármi történjék, és ez a szándék hozta össze a baloldallal, nem utolsósorban természetesen azzal a gondolattal élve, hogy a magyar elsőbbségi pozíció ezzel a taktikával talán még megmenthető. Öten ültek le tárgyalni a gróf s az összekötő szerepet vállaló Demeter Béla mellett: Mikó Imre, aki már múltjával kiérdemelte bizalmunkat, Szász István agrármérnök, az EMGE egyik vezetője, Teleki bizalmasa (apám, az EMGE ügyvezető alelnöke, a *Hitel* házigazdája és mecénása – a szerző megjegyzése) és Vita Sándor országgyűlési képviselő, a *Hitel* mérsékelt szárnyának egyik jelese, szövetkezeti ember (a *Hitel* egyik főszerkesztője – a szerző megjegyzése). Az öttel szemben Demeter János és Kovács Katona Jenő mellett Jordáky Lajos és Csögör Lajos ült, virtuálisan én voltam a párba vett ötödik. Itt ebben a szűk körben hangzott el Teleki ajánlata és Kovács Katona Jenő válasza, s az őszinte szó nem maradt visszhangtalan.”¹²

Az esetet követően a Teleki-féle ötök közbenjárására kommunista, román és zsidó foglyok menekültek meg a hamarosan megjelenő Gestapo felkoncoló szándéka elől. Ma is birtokomban van Balogh Edgár *Egyenes beszéd* című könyvének apámtól örökölt, dedikált példánya. A rövid kéziratos szöveg így szól: „Szász Istvánnak az ellenállási mozgalom emlékére szeretettel: Balogh Edgár.”

Ami pedig a Teleki-csoport „taktikáját” illeti, arról szólhatnék emlékeimből. Apám, miután anyámat és engem a közelgő front elől – gépkocsival – Tarcslra menekített, visszatért Kolozsvárra, és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület gyakorlati tevékenységét vezető ügyvezető alelnöki íróasztalánál, egyedül tartózkodva az épületben, várta az orosz és román csapatokat. Onnan írott – a város elfoglalása előtti – utolsó levelét már közöltem *Trianon sodrásában* című önéletrajzi könyvemben.¹³ Ezt megelőzően részt vett az erőfeszítésekben, melyek nyomán Kolozsvár nyílt város lett, és megmenekült az ostromtól, majd

utóbb a város élelmiszerellátását szervezte. Ezután az oroszok Teleki Bélával és Vita Sándorral együtt elfogták, és magukkal hurcolták őket a front mögött. Már az Alföldön jártak, mikor utolérte őket Malinovszki parancsa, hogy mint a kiugrásért lobbizó és az ellenállásban részt vevő csoport tagjait, szabadon kell őket bocsátani. Apámat Mezőcsáton engedték szabadon. A tárgyilagosság azt is megköveteli, hogy a Balogh Edgár-i kettősséget tovább árnyalva, elmondjam apám azon feltételezését, mely szerint Malinovszkit feltehetően Balogh Edgár értesítette a foglyok kilétéről, s ennek köszönhették szabadulásukat. Ő maga erről soha nem beszélt. Becsülendő.

Apámmal együtt a *Hitel* és az EMGE munkatársai voltak azok, akik kijárták a hadtestparancsnoknál, hogy Kolozsvár maradjon nyílt város, s így meneküljön meg a háború pusztításaitól.

Ugyancsak a *Hitel* és a szellemi körével jelentős átfedést mutató EMGE-munkatársak nevéhez fűződött az a hatásos propaganda, mely a lakosság körében a maradás mellett értelt, és ők szervezték meg a város ellátást is.

A *Hitel* története ezzel zárul, s elkezdődik ügyes és következetes feledésbe taszításának korszaka. Szelleme még aktív formát ölthetett volna a számos EMGE-munkatárs által, de ugyanazok a körök vállalták az erdélyi magyar érdekképviselet e száz esztendő és Európa-szerte irigyelt szervezetének felszámolását is, akik a *Hitel* feledtetésén szorgoskodtak. Az egyértelműen nacionalista érdekeket szolgáló munkát a román vezetés a pártfeladat vörös kódén keresztül a Magyar Népi Szövetségre hárította. Az EMGE felszámolása így öngyilkossággá vált, és ezzel a *Hitel* szellemi köre még jobban kiszorult a cselekvés lehetőségéből. Néhányan azonban a Bolyai-egyetemen, sőt felszámolása után a Babes-Bolyain is még dolgoztak, művész vagy író munkatársai ott voltak a kulturális életben, de sokan emigrációba kényszerülve folytatták a munkát.

Valamilyen formában azonban, néhány kivételtől eltekintve, egész pályafutásuk során követhető volt az a szellem, melyben ifjúságuk idején a *Hitel* nagy korszakában elindultak.

A *Hitel* munkatársak közül ma is vannak, akiket – haláluk után – próbálnak megvádolni. A kör szellemi tevékenysége mellett az azt szinte aláhúzó politikai szerepvállalása az a terület, amely legjobban igazolja, hogy milyen elvek szerint folytatták munkájukat. Mindazok, akiket ez a kör magáénak érzett, mindazok, akik ennek a körnek a munkájától – mai szóval – nem határolódtak el, nehezen elképzelhető, hogy olyan vádakkal legyenek illethetők, mint amilyenekkel a nacionalista román, sőt a mai magyar politikai érdekek megpróbálják őket a történelem és a kultúrtörténet süllyesztőjébe juttatni.

Ha a *Hitel* jelentőségét helyére próbáljuk tenni, feltétlenül meg kell hallgatnunk Tamási Áront, aki így szólt: „Ha a *Hitel* és általában az erdélyi magyar szellem nem innét belülről, az erdélyi földből és az erdélyi sorsból próbál magának új eszmevilágot teremteni, akkor bizonyára úgy lesz, hogy a magyar műveltség új formáit Magyarországon fogják kialakítani a mi számunkra is. Pedig bármilyen vakmerőnek látszik, az erdélyi magyar szellem hivatástudását én elsősorban abban látom, hogy a magyar műveltség új formáit Erdély alakítsa ki.

Igen – „merjünk nagyok lenni”!¹⁴

A *Hitel* szellemi köréhez szorosan kötődő EMGE történetével most nem terheltem az olvasót, de hogy mennyire fontos volt a baloldal számára az átmeneti időszak történetének feldolgozása, arra a napokban újabb bizonyítékot fedeztem fel. Egyébként egyben ez volt az ami ennek az eseményornak az egész *Hitel* történetből való kiemelésére és ismertetésére

[*Műhely*]

re készítetett. Történt ugyanis, hogy a családi levéltár végső feldolgozásának munkája közben megtaláltam apámnak, dr. Szász Istvánnak, a *Hitel* „házigazdájának” és az EMGE ügyvezető alelnökének azt a levelét, melyet Balogh Edgár kérésére, az 1944-es eseményekre emlékezve írt 1949-ben. B. E. tudni óhajtotta mi az, amire emlékszik, s azt is, hogy hogyan. Erre vonatkozóan kérdéseket tett fel, melyekre apám is pontokban válaszolt.

A Balogh Edgárnak talán az Orwell által leírt kettősségre hasonlító magatartása és történelmi korszakokat átívelő erdélyi szerepvállalása még megírásra vár. Én most mellékelem apám neki írott válaszlevelét.

Dr. Balogh Edgár úrnak
A Bolyai Tudomány Egyetem rektora

Kolozsvár
Kedves Barátom!

Folyó hó 24-én délután vettem kézhez nagybecsű leveledet.

Az abban feltett kérdésekre igyekeztem megközelítő pontosságu, tárgyilagos feleletekkel szolgálni.

1. A baloldallal megindult tárgyalásokról közvetlenül Teleki Bélától értesültem.
2. Teleki Béla a baloldallal folytatott megbeszélései alapján határozta el, hogy az ellenállási mozgalomban részt vegyen. – A Béke Párt tagjaival, azt hiszem vezetőivel, többször találkozott.

Tudomásom szerint 1944. március 19. után Balogh Edgár és Szabédi László Mikó Imre doktort – ha jól emlékszem Budapesten – felkereste, és a fenti kérdésekben megbeszéléseket folytattak. – A dr. Mikó Imrével, Vita Sándorral és dr. Patzkó Elemérral való egykori baráti beszélgetéseim arról győztek meg, hogy ők a német vonaltól való azonnali elszakadás és a háborúból való kilépés hívei voltak. – Mikó az utolsó hónapokban a teljes parlamenti passzivitást követelte.

3. Bár az Erdélyi Párt politikai ülésein nem vettem részt, visszaemlékezésem szerint a budapesti pártközpontban voltak a tárgyra vonatkozó hivatalos megbeszélések is.
4. A Dálnoki Veres Lajos altábornaggyal folytatott tárgyalásokról magam is értesültem. – Hogy ilyen tárgyalások voltak, ezt az a körülmény is mutatja, hogy a Béke Párt az utolsó időkben meglehetősen zavartalanul tevékenykedett

1944. szeptember második felében Teleki Béla kolozsborsai hadiszállásán felkereste Dálnoki Verest. – Ezen a gépkocsiútján én is elkísértem Telekit, de a tárgyalásról, mely négy szemközt folyt le, nem tudtam meg semmit. – (Az úton azért kellett részt vennem, mert a borsai körzet gazdasági helyzetét tanulmányoztam.)

Dálnoki Veres későbbi magatartása azt igazolja, hogy a tárgyaláson a fegyverszünet kérdéséről lehetett szó.

5. A tordai akció a tárgyalócsoporthoz a legkedvezőtlenebb hatást váltotta ki. – Mikó például kijelentette, hogy egy ostoba és felelőtlen kaland.
6. Atzél tárgyalásairól nincs tudomásom. – Fogságomból való visszatérésem alkalmával hallottam, hogy Budapesten baloldali körökkel tárgyalt. Sőt egy moszkvai repülőútról is beszéltek abban az időben, mely hivatalos megbízás hiányában eredménytelenül végződött.
7. A visszavonuló csapatokhoz való bevonulás alól mentesítő iratokat a hadtest tényleg bocsátott ki. Ilyen helyben maradást engedélyező iratot én is számos EMGE tisztviselő részére állíttattam ki. – Az utolsó napokban, mikor a hadtest végleg eltávo-

zott, ezeket az iratokat Országgh ezredes adta ki, illetve írta alá. – Ilyen iratokat tudtommal más hatóságok is szerkesztettek.

8. Visszaemlékezésem szerint a Dermata felfegyverzésének kérdésével Bethlen Béla kormánybiztos foglalkozott. A felfegyverzést ő tette lehetővé. – Arról azonban, hogy a fegyvereket honnan és milyen úton szerezték, nincs értesülésem.
9. Teleki Béla és a kormánybiztos minden befolyásukat érvényesítve, a közüzemek megsemmisítését igyekeztek meggátolni. – Ez sikerült is, mert a villany, víz stb. üzemeket nem robbantották fel.

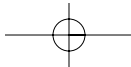
Az „itt maradni” elv érvényesülésének kitűnő példája volt a Tudomány Egyetem megtartása.

E tekintetben különben a hadsereg köreiben sem uralkodott egységes felfogás – ezt igazolja a 7. kérdésre adott válaszom.

A felelősséget érző vezetők nem távoztak el. Bethlen kormánybiztos – úgy emlékszem – a tisztviselői fizetések több hónapos fedezetéről is gondoskodott.

10. Nagy József újságíró, aki hosszabb ideig az „Ellenzék”-nél teljesített szolgálatot, eleitől fogva a háborúból való kilépés, németektől való elszakadás híve volt. – Erről a magatartásáról természetes, hogy az akkori vezető körök tudomást szereztek. – Nagy Józsefnek meg kellett válnia az ellenzéktől. – Ez azonban nem jelentette a baráti kapcsolatok feladását. – Az EMGÉ-ben gyakran kereste fel Teleki Bélát, akit, mint nekem elmondta, tájékoztatott a külpolitikai események felől. A meggyilkolása előtti estén a New York étteremben Teleki Bélával még találkozott.
11. Teleki Béla tényleg felkereste Hategan Emilt, de visszaemlékezésem szerint az egész ügy egy udvariassági látogatássá zsugorodott. – Teleki annak idején Sándor r. kat. püspöki helynökön keresztül – a tordai akció idején – figyelmeztette Hossu püspököt, hogy rejtőzzön el, mert akció készül ellene. – A készülő akció részleteiről semmit sem tudok.
12. Az „Ellenzék” magatartását eleitől fogva gyanakvással figyelte a magyar kormányzat. – Nagy Józsefet az „Ellenzék” igazgatósága, míg lehetett, igyekezett aktív szolgálatban tartani. – 1944. március 19. után nehezzé vált a helyzet, de a vonalvezetésre Nagynak tovább is határozott befolyása volt. – A Zathureczky leváltása utáni időben Végh József is ült az „Ellenzék” szerkesztői székében. – Szerkesztősége alatt többek közt Mikó olyan cikkeket írt, melyekért a Gestapo Véghet felrendelte a Péter-Pál villába, és keményen megleckéztette. Végh nem adta ki a cikk íróját. – 1944 nyarától az „Ellenzék” nagy eréllyel igyekezett tovább balra fordulni – elegendő különben egy-egy akkori „Keleti újság” és „Ellenzék” lappéldányt kézbe venni, hogy a kettő közötti különbséget lássuk. – A közhangulatra jellemző volt, hogy az „Ellenzék” példányszáma jelentősen emelkedett.
13. Feljegyzéseim, mint arra a továbbiakban utalok, elvesztek. Annyira mégis emlékszem, hogy 1944. augusztus végén Demeter Béla lakásán a Béke Párt tagjai (Jordáky és társai) és Teleki Béla között volt egy komolyabb tárgyalás. – Később – szeptember elején – Mikó, Vita, Nagy István, Jordáky, Tamási és Szabédi bevonásával Horthy kormányzóhoz egy memorandumot intéztek, melyben az azonnali fegyverszünet megkötését javasolták. – A memorandumot Teleki Béla, a püspökök és még számosan aláírtuk. – Az iratot Teleki Géza vitte fel a kormányzóhoz, de az akciónak nem volt kellő eredménye.

Teleki Bélát – annak idején – a Lakatos-kormányban való tárca vállalására felszólították. – A megbízást ő csak úgy lett volna hajlandó elfogadni, ha a német kapcsolatokat megszüntetik, és a kormány a háborúból való kilépést szorgalmazza.

[*Műhely*]

14. Tudom, hogy a fegyverszünet ügyében Teleki Béla is volt a kormányzónál kihallgatáson. – Egykori információm szerint, a megbeszélés során, a kormányzó ingadozó magatartást tanúsított.

A Teleki Géza moszkvai útját tudtommal Teleki Béla készítette elő. – A kiküldöttek szeptemberben Besztercebányáról indultak repülőgépen Moszkvába. Teleki Béla az elutazás előtt közölte többek között velem, hogy ő nem megy. – Teleki Géza végzi el a megbízatást. – Másoktól hallottam, de nekem is az volt a benyomásom, hogy a köré csoportosuló, Béke Párthoz csatlakozó vonalat nem akarta a sorsdöntő napokban magára hagyni.

Egyébként az akkori események megvilágítására a Teleki Béla népbírószági tárgyalására családtagjai és ügyvédje által összegyűjtött anyag szintén felhasználható volna.

Megjegyzem, hogy a felszabadulás utáni napokban – amint arra Tè is bizonyosan emlékezel – engem Teleki Bélával és Vita Sándorral együtt elvittek. – Ennek következtében – éppen a legfontosabb időszakban – nem állott módomban közvetlenül megfigyelni az ellenállási mozgalom hatását, eredményeit. – Így az általam csak részben ismert vonalak összetevőit kiértékelni ma már nem tudnám.

Az EMGE-ben levő magán levelezésem, feljegyzéseim, okmányaim fogságom ideje alatt mind eltűntek, és ez a körülmény a pontos válaszadást szintén megnehezítette.

Szeretettel köszönt
igaz híved:

dr. Szász István

Kolozsvár, 1949. X. 25.

J E G Y Z E T E K

- 1 Hajdú Farkas Zoltán: Beszélgetések a Hitelről. *Korunk*, 1992/4, 90.
- 2 Boldizsár Iván: *Erdély második Trianonja*, 113.
- 3 Albrecht Dezső: *HITEL*. 1935, 1. szám, Az építő Erdély.
- 4 Záhony Éva: *HITEL*. Budapest, 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, I. kötet. 32.
- 5 Csatári Dániel: *A Vásárhelyi találkozó*. Akadémiai Kiadó, 1967, 52.
- 6 Csatári Dániel: *A Vásárhelyi találkozó*. Akadémiai Kiadó, 1967, 55.
- 7 Mikó Imre: *A csendes Petőfi utca*. Kolozsvár–Napoca, 1978, Dacia Könyvkiadó, 164.
- 8 Balogh Edgár: *Szolgálatban*. Bukarest, 1978, Kriterion Könyvkiadó, 20–21.
- 9 Vallasek Júlia: *Sajtótörténeti esszék*. Kolozsvár, 2003, Kriterion Könyvkiadó, 66.
- 10 Bokor Péter: *Végyáték a Duna mentén*. Budapest, 1982, RTV–Minerva–Kossuth Kiadó, 237.
- 11 Vita Sándor és Teleki Béla Lipcsey Ildikóhoz írt levelei: *Erdélyi Magyarság*, 56 sz, 47–48.
- 12 Uo. 337–338.
- 13 Szász István Tás: *Trianon sodrásában*. Budapest, 2001, Accordia Kiadó, 25.
- 14 Uo. 27.

